

İslâm Düşüncesinde Ahlâkî Önermelerin Kaynağı, Ed: Eşref Altaş & Mervenur Yılmaz, İstanbul: Nobel Yayınları, 2016.

Review of Source of Moral Suggestions in Islamic Thought, Ed: Eşref Altaş & Mervenur Yılmaz, İstanbul: Nobel Yayınları, 2016.

Değerlendiren / Reviewed by: Tahsin Demir*

Ahlâk, sahası ve eğildiği temel problemler açısından her zaman düşünce tarihinin merak uyandıran alanlarından biri olmuştur. Bu yönüyle ahlâkın tarihi süreç içerisinde farklı nazariyelerden bakılarak değerlendirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim İslâmî entelektüel faaliyetlerin, insanın pratik yaşamına ilişkin bir soruşturmayı esas alan ahlâk ilminin teşekkülündeki katkıları büyük olmuştur. Gerçekte İslâm ahlâk düşüncesi, ahlâk meselelerine ilişkin zengin bakış açılarını kendinde barındıran bir ihtivaya sahiptir. Bu tespiti, klâsik İslâm ahlak felsefesi geleneği içerisinde “ahlâk tasavvuru” hakkında ortaya konulmuş geniş bir literatürün varlığı doğrulamaktadır.

Günümüzde İslâm ahlâk düşüncesinin temel yaklaşım ve sorunlarını ortaya koyan müstakil çalışmaların varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle 2013 yılında İlim Kültür Eğitim Derneği (İLKE) ve İlmî Etüdler Derneği (İLEM) tarafından “İslâm Ahlâk Düşüncesi Projesi” ilim sahasındaki önemli bir boşluğu doldurarak İslâm ahlâk bilgimize katkılar sağlamaktadır. Proje kapsamında İslâm ahlâk düşüncesinin temel özellikleri, ahlâkın kaynağı, İslâm ahlâk teorileri gibi ana problemler alanın uzmanları tarafından yuvarlak masa toplantıları sonrasında yazıma aktararak okuyucuların istifadesine sunulmaktadır. Bu projenin son çalışmalarından birini editörlüğünü Eşref Altaş ve Mervenur Yılmaz’ın yaptığı *İslâm Düşüncesinde Ahlâkî Önermelerin Kaynağı* adlı eser teşkil etmektedir. Bu eser, klâsik ahlâk nosyonu hakkında *Ahlâk Temeli, İslâm Ahlâk Literatürü, Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri, İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri, Fahreddin er-Râzî’nin Gayeci Ahlâkı* gibi daha önce seri halinde sunulan çalışmaların devamı niteliğindedir. Kitap, muhtelif açılardan kaleme alınmış pek çok değerlendirmeler ışığında İslâm ahlâk düşüncesinin mahiyetine ilişkin yapılan soruşturmaları belirginleştirmeyi hedeflemektedir. Bu bakımdan çalışma, İslâm ahlâk mirası ile ilgili malzemeyi göstermesi ve bütünü tamamlayan parça olması yönünden önemi haiz bir çalışma olarak görülmelidir.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Postgraduate, İstanbul Medeniyet University, Institute of Social Sciences, İstanbul, Turkey*, tahsindemir@outlook.com

Eser, İslâm düşünce geleneğinde “ahlâk”a ilişkin temel perspektifleri ortaya koyan yazınlardan oluşmaktadır. “Ahlâki önermelerin kaynağı nedir?” veya “Ahlâkî olanı belirleyen nedir?” sorusu etrafında özellikle *felsefî-kelâmî* anlayışlar üzerinden İslâm ahlâk düşüncesi mercek altına alınmıştır. Başka bir ifadeyle kitapta “Ahlâkî ilke nedir?” tartışması ekseriyetle *felsefî* ve *kelâmî* içerimleriyle verilmiştir. Bu nedenle çalışmanın muhtevasını teoloji ve felsefenin İslâm düşünce tarihinde *varlık-değer-bilgi* etrafında yürüttüğü tartışmaların ahlâk özelindeki mülâhazaları belirlemektedir.

Kitap, problem merkezli bir bakışla İslâm ahlâk düşüncesini sekiz makale üzerinden tartışsa da daha çok *kelâmî* ve *felsefî ahlâk* nazariyelerinin esas alındığı görülmektedir. Bu doğrultuda ilk üç makalenin *kelâmî ahlâk*, geriye kalan makalelerin genel itibarıyla *felsefî ahlâk* ve sonrası döneme ayrıldığı göze çarpmaktadır. Denilebilir ki, eser boyunca bu iki ana perspektif korunarak ahlâkî olanın *neliği* üzerine etraflı analizler yapılmaktadır.

Birinci makale, *Mu‘tezilî ahlâk* anlayışının öncülerinden biri olarak kabul edilen Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) örneği üzerinden iyilik ve kötülük problemini işlemektedir. Bu kısımda ahlâkî yargıların ilkesinin ne olduğu sorunu varlıksal-değersel-epistemik cihetlerden ele alınmaktadır. Bu çerçevede öncelikle bir eylemin iyi ve kötü olmasını belirleyen durumların neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Çünkü bir eylemin ahlâkî olarak değerlendirilmesini sağlayan şey, farklı imkânlarla sahip olma özelliğini göstermesidir. Bu bağlamda Kâdî, “hâl” kavramı ile eylemin hem iyi hem kötü denilebilecek niteliklere sahip olması durumunu eylemin ahlâkîliğini belirleyen koşul olarak öne sürmektedir. Bu nedenle iyi ve kötü denilen eylemlerin kimliğini onları var eden şartlar ve ilişkiler tayin etmektedir. Diğer bir ifadeyle ancak değişik yönlerden değerlendirilme özelliği taşıyan eylemler iyi ve kötü olarak kabul edilebilmektedir. Burada fiilin iyi ve kötü olabilme esnekliği/yönü, faille sorumluluk vererek akli bir değerlendirme imkânı sunmaktadır. Dolayısıyla failin iradesiyle girilen ilişki biçimi, herhangi bir fiilin ahlâkî olma vasfını belirleyen unsur olarak kabul edilmektedir. Uzunca sayılabilecek ikinci makalede ise Eş‘arilerin, Mu‘tezilî düşünce karşısındaki pozisyonları mukayeseli bir yöntemle açıklanmıştır. Eş‘ari ahlâk düşüncesi ile Mu‘tezilî ahlâk düşüncesi arasındaki temel ayrımlar Allah’ın sıfatları, husün, kubuh, adalet ve zulüm, hikmet ve sefeh, akıl ve nakil gibi kavramlar üzerinden iki ekolün teolojik sistemleri içerisinde ele alınarak belirginleştirilmiştir. Allah’ın buyruklarının ahlâkî olana kaynaklık teşkil ettiğini söyleyen Eş‘ari düşünce “ilahi öznellik”, objektif bir ahlâk fikrinin mümkün olduğunu söyleyen Mu‘tezilî düşünce “ilahi nesnellik” üst kavramları altında değerlendirmeye alınmıştır. Eş‘ari ahlâk, failin eylem alanlarındaki yükümlülüğünün ilahi emir ve yasaklar tarafından belirlendiğini savunurken, Mu‘tezilî ahlâk eylem alanlarında akla daha özerk bir yer açmaktan yana bir tutum taşınmaktadır.

Çalışmanın üçüncü makalesine geçildiğinde Eş'ari ve Mu'tezilî düşünce arasında daha orta bir yol izleyen Mâtürîdî ahlâk anlayışı kritik edilmiştir. Mâtürîdîlik, ahlâki önermelerin kaynağını belirlerken akıl ve vahiy arasında bir denge bulmaya çalışır. Şeriat iyi ve kötü olanı belirlemiş olsa da, insan ancak akli sayesinde kendisi için yararlı ve zararlı olanları istidlâlî olarak bilebilir. Bu sebeple vahyî gönderimler, akli çıkarımları zorunlu kılmakta ve bu durum akıl ile din arasında zorunlu bir uzlaşmayı gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdî ahlâk, insan tecrübesi ve vahiy arasındaki bütünlüğe vurgu yaparak epistemolojik olarak ahlâki ilkelerinin kaynağının hem akıl hem nakil olduğunu ileri sürmektedir.

Şu halde çalışmanın ilk üç makalesinin kelâmî düşüncede bilhassa husün/iyi-kubuh/kötü olanın dinî ve akli açılardan nasıl ele alındığı ve ahlâki olanın ne olduğuna tahsis edildiği görülmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki, bu üst çerçeve içerisinde yapılan açıklamalar söz konusu ekollerin metafizik ve âlem anlayışları göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

Eserde *felsefi ahlâk* perspektifi özellikle dördüncü ve beşinci makalelerde işlenmiştir. Meşşâi filozoflarından Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) ahlâka ilişkin görüşlerine sudûrcu âlem anlayışları çerçevesinde izahat getirilmiştir. Bilindiği gibi, klâsik İslâm filozofları nazarî akıl, ahlâkın kaynağı olarak kabul etmişler ve erdem ile erdemsizliklerin nazarî akıl tarafından belirlendiğini iddia etmişlerdir. Amelî akıl, ancak nazarî aklın ilkelerini tikeller dünyasında yerine getirme ameliyesini gerçekleştirmektedir. Bu kısımlarda ahlâki olanın gayesini, teorik aklın verdiği hususundaki felsefî cephenin arzu (şehvet), öfke (gazap) ve düşünme (nefs-i nâtika) şeklinde bilinen sınıflandırma biçimleri doğrultusunda çıkarımlar yapılmıştır. Bilindiği üzere ahlâk, İslâm filozofları tarafından “nefiste yerleşik olan yatkınlıklar” olarak tanımlanmıştır. Bu yüzden ahlâk ilmi nebatî, hayvanî ve insanî şeklinde üçlü tasnifi içerisinde bir inceleme yürüterek özellikle insanî nefsin gelişmesini sağlamayı hedeflemektedir. İnsanda akıl gücünün yetkinleşmesiyle beraber erdemler ortaya çıkmakta ve böylece iyi olanın nefse yerleşik yatkınlıklara/alışkanlıklara dönüşmesi ile mutluluğa erişilmektedir. Öte yandan çalışmanın bu bölümlerinde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın ahlâk anlayışları arasındaki farklara da yer verilmiştir. Fârâbî “Ahlaki önermelerin ilkesi nedir?” sorusunu *akıl-Tanrı-tecrübe* ve *siyasî-dinî otorite* bütünlüğü içerisinde mutluluğu esas alarak çözümlerken İbn Sînâ ahlâki eylemlerin meşhurat niteliğinde olduğunu, dolayısıyla toplumsal yapı içerisindeki pratiklerle alakalı olarak ortaya çıktığını ve bu nedenle burhanî, akli ve tümel olanla daha az ilişkili olduğunu savunmaktadır. Görüldüğü gibi İslâm ahlâk düşüncesinde filozoflar tarafından nazarî ve amelî şeklinde yapılan temel ayırmda pratik yaşamın bilgisini sağlayan amelî akıl, hep bir yönüyle teorik olana bağlı olmak zorunda bırakılmıştır. Dolayısıyla ahlâki olanın nihai bilgisi yine teorik akıl tarafından şekillenmektedir.

Kitabın son üç makalesine gelindiğinde muteahhirin döneminin genel ahlâk düşüncesi Gazzâlî (ö. 555/1111), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Nasîruddîn Tûsî (ö. 672/1274) gibi önemli simalar üzerinden açıklanmıştır. Gazzâlî'ye göre, ahlâkî değerlere ilkelerini veren otorite Tanrı'dır. Çünkü insanlar ahlâkî eylemlerde bulunurken kendi gayelerinden hâli/bağımsız olamazlar. Bu durum ahlâkın kaynağının akıl değil, şeriat olmasını gerektirir. Tanrı'yı merkeze alarak ahlâk düşüncesini oluşturan Gazzâlî, ilahi emir ve buyrukları ahlâkî ilkenin kaynağı olarak görmektedir. Aynı şekilde Râzî de ahlâkın ilkelerinin ve sınırlarının şeriat tarafından belirlendiğini ifade eder. Ancak Râzî'nin Gazzâlî'den ayrılan yönü, şeriatın ahlâkın ilkelerini tümel tarzda açıkladığını söylemesidir. Tikel durumlar ise ancak amelî akıl tarafından kavranır. Burada Râzî'nin, ahlâkî önermelerin aklın evveli bir hükmü olmayıp toplumsal yapının ürettiği makûlî-yetler olduğu görüşü, ahlâk tasavvuru bakımından İbn Sînâ ile kesiştiğini gösteren noktalardan biridir. Tûsî de iyi ve değerli olanın merkezine Tanrı'yı koymaktadır. Akıl, ahlaki yargıları üreten temel yeti olarak kabul edilirken, ilahi kanunlar aklın merkeze alması gereken temel ilkeler olmaktadır. Dolayısıyla akıl, ancak ilahi kanunlar çerçevesinde yetisini/kabiliyetini gerçekleştirme imkânı bulabilmektedir.

Genel bir değerlendirme ile kitabın *kelâmî-felsefî* yaklaşım üzerinden “ahlâkî olanın belirleyicisi/temeli/nedeni ne?” sorusuna cevap aradığı ifade edilebilir. Öncelikle Mu‘tezilî, Eş‘ari ve Mâtürîdî ahlâk pozisyonlarından hareketle genel sünî paradigmanın verilmesi ile ahlâka ilişkin *teolojik/dinî* çerçeve belirgin kılınmış, sonrasında Fârâbî ve İbn Sînâ üzerinden *felsefî ahlâk* çizgisi ele alınmıştır. Akabinde Muteahhirin döneminde Gazzâlî, Râzî ve Tûsî üzerinden yapılan değerlendirmeler ile farklı ahlâkî nazariyeleri serimlenmiştir.

Klâsik İslâm düşüncesinin felsefe, kelâm ve tasavvuf olmak üzere üç ana damar üzerinde şekillenen bir düşünüş biçimi olduğu yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Bu durum aynı zamanda geleneksel dünya görüşü içerisinde farklı ahlâk teorilerinin ortaya çıkmasının zeminini de oluşturmaktadır. Bu kabul doğrultusunda bakıldığında kitapta, *tasavvufî ahlâk* teorilerine ilişkin herhangi bir perspektifin yer almaması bir eksiklik olarak görülebilir. Öyleyse çalışmanın ekseriyetle ahlâkın felsefî-teolojik yönlerine ilişkin geliştirilen cevaplara hasredildiğini ve münhasıran *kelâmî ve felsefî* ahlâk nazariyeleri etrafında bir ahlâk incelemesi yürüttüğünü söylemek kabildir. Çalışma boyunca esas alınan bu tutum, “Ahlâkî yargılarda ilk otorite kimdir? sorusunu, klâsik İslâm ahlâk düşüncesindeki karşılıkları üzerinden tartışarak günümüz ahlâk anlayışına bir projeksiyon geliştirme imkânı sunmaktadır. Netice itibarıyla kitapta bir araya getirilen makaleler hem hususî olarak ahlâk alanına ilgi duyan araştırmacılar hem de pratik yaşama ilişkin üretilen *soruları-cevapları* merak eden genel okuyucu kitlesi için çok katmanlı okuma imkânları sunmaktadır.